

РЕГУЛЮВАННЯ РОСІЙСЬКИМ УРЯДОМ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ГЕТЬМАНЩИНИ ТА НОВОЇ СІЧІ У 40-60-Х РР. XVIII СТ.

Протягом багатьох років XVIII ст. Гетьманщина та Нова Січ були автономними суб'єктами Російської імперії. Щоправда, автономні права Гетьманщини з часом зменшувалися і після 1764 р. майже зникли. Запорозжя також поступово втрачало свій суверенітет.

До середини 30-х рр. XVIII ст. Запорозжя переживало економічний занепад. До нього спонукала запроваджена Петром I заборона вивозити до України сіль та рибу, а звідти привозити хліб, тютюн та горілку. Умови життя під Кримською протекцією не сприяли розвиткові запорозької економіки.

У Гетьманщині за часів Петра I відбуваються економічні зміни. Починається поступове підпорядкування української економіки потребам російського ринку. За Петра II відбулось скасування частини податків, але державна скарбниця відтепер контролювалась російським урядом. Надалі ситуація істотно не змінювалася. Проте економічний розвиток Гетьманщини залишався досить високим. Руйнації, як в Україні, так і в Новій Січі, запорозька економіка зазнала під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр.

Серед дослідників матеріали з даної проблематики публікували А. О. Скальковський [4], О. Андрієвський [2] та Д. І. Яворницький [5]. Перевагу вони віддавали торговельним справам, яких на той час було досить багато. Але до цього слід додати економічний аналіз документів і простежити наслідки, які мав той чи інший торговельний указ на ситуацію в регіоні. Матеріал з цієї теми опрацьовував і В. О. Голобуцький [3]. Серед матеріалів архіву Коша дану проблему висвітлюють справи 7,27,63,126.

З 40-х рр. XVIII ст. традиційні галузі запорозької економіки - скотарство, рибальство, полювання - набувають якісно нового рівня розвитку, їх продукція тепер забезпечувала внутрішні потреби Січі та ставала предметом торгівлі. Натомість, в Гетьманщині найрозвинутішим було землеробство, зокрема хліборобство. Ці галузі господарства були визначаючими в економічних стосунках Гетьманщини та Нової Січі.

Особливе місце належало соляному промислові. Сіль була одним із головних товарів запорозького експорту. Окрім видобутку власної солі, козаки здійснювали її транзит з Криму. Через Гетьманщину запорозьці постачали сіллю й інші частини Російської імперії.

У регулюванні російським урядом економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі можна виділити три етапи.

На першому етапі (протягом 40-х рр. XVIII ст.) гостро постали питання торгівлі між цими суб'єктами імперії. У 40-х рр. запорозьці ще не мали досить розвиненої економіки, а отже, і достатнього товарообігу. Торговий механізм був недосконалий і, певною мірою, невизначений. На цей час на території Війська Запорозького створились сприятливі умови для економічного розвитку. Грамотою від 16 вересня 1742 р. (п. 5) було наказано: "запорожцев, которые для своих нужд ездят будут, свободно через форпосты пропускать без платежа мостового и погребельного сбора; за товары же их брать пошлины на общих правах" [4,123]. Потім указ 20 вересня 1743 р. це розпорядження розповсюдив на чумаків та "неторговых людей" [4; 123].

Надалі, економічні потреби Запорозжя знайшли розуміння в російському уряді. Це підтвердилось під час перебування запорозьких депутатів у Петербурзі в 1744 році. Серед інших питань там вирішувались і такі, що торкались економічних стосунків Гетьманщини та Нової Січі. Другим пунктом грамоти Єлизавети Петрівни від 23 серпня 1744 р. були підтверджені видані раніше укази "о невзятии з Запорожских Козаков кои ездят в Малую Россию мостового, перевозного, погребельного" [1; спр. 7,арк. 2]. Така позиція російського уряду стимулювала економічний розвиток Нової Січі, бо численні збори

могли завдати удару по економіці Війська Запорозького, враховуючи, що на той час торгівля була одним з головних джерел прибутку запорожців. Хоч слід зважити, що на місцях інколи припускали порушення, про що козаки скаржились у 1746 р. [1; спр. 9,арк. 2]. Отже, на цьому етапі російський уряд впорядкував торгівлю між Гетьманщиною і Новою Січчю, а через неї і їх економічні стосунки.

Наступний, другий етап позначився намаганням подолати економічні проблеми, що виникли в результаті запровадження на українсько-запорозьких кордонах нових митниць.

Наприкінці 40-х - початку 50-х рр. відбувається відновлення політичних прав у Гетьманщині. Проте разом з тим її економіка все більше підпадає під залежність російської корони. Указом від 20 грудня 1753 р. в Україні з 1754 року скасовувались внутрішні мита, що зробило її частиною загальноросійського ринку. Того ж року гетьманові було наказано складати звіти про прибутки та видатки державного скарбу. Важелі управління українською економікою поступово опинялися в руках російського уряду.

Підготувавши указ про скасування внутрішніх мит в Гетьманщині, російський уряд потурбувався заснувати нові митниці, відтепер на українсько-запорозькому кордоні. З 1753 р. у Переволочній, Царичан-ці, Бахмуті та Кременчуку були запроваджені російські митниці. З українських та запорозьких купців, які їхали в Січ і з Січі з товаром, почали брати мито. Це викликало ускладнення в торгівлі і стримувало економічний розвиток цих суб'єктів імперії.

Вищезазначені проблеми входили до кола питань, які покликана була вирішити депутація на чолі з Д. Стефановим, що відправилась до Петербурга в травні 1755 р. і пробула там більше року.

До цього у листах до російських урядовців козаки описували скрутне становище, що склалось в Січі в результаті нововведень. 21 січня 1755 р. кошовий Г. Федоров писав у Київську Губернську канцелярію, що "на заснованих у Переволочній та Кременчуці митницях" с везущих сюда в Сечь съестных и питейных припасов... пошлину и тарифу (якобы за границу отпускается) взимают с великим отягчением против прежнего, чрез что уже привоз сюда з Малой России хлеба и протчего нужного остановлен и крайне остановиться может иныне уже в хлебе, за недородом прошедшего лета, а особливо за сим непривозом немалая трудность..." [2;591]. Таким чином, одним з головних питань було привезення хліба з Гетьманщини до Січі. Ймовірно припустити, що Україна на той час була основним постачальником хліба для запорожців. Скаржились запорожці і на високе вивізне мито на рибу, сіль та звіра, які йшли в Україну. Донесення Федорова в Києві отримали 5 лютого, а 15-го з Київської Губернської канцелярії про це було повідомлено до Сенату з такими висновками: якщо і надалі з харчових та питних припасів будуть брати мито, то " не только во оной Сечи, но и в Новой Сербии в тех съестных и питейных припасах недостаток и дороговизна быть может"[2;593]. Таким чином, ситуація, що склалась на той час, виходила за рамки українсько-запорозьких стосунків.

Особливе занепокоєння запорожців викликало мито на сіль. 28 лютого 1755 р. козакам було відправлено копію Указу Комерц-колегії до Кременчуцької митниці, в якому наказувалось, як і раніше, брати мито за сіль, що ввозилась з-за кордону по 10 коп. за пуд, а директорам та управителям наказували спостерігати "дабы той соли из-за границы в Малую Россию мимо тех таможен без платежа вышепоказанных положенных пошлин, а из Малой России в Великороссию перевезено быть не могло" [1;спр. 27,арк. 1].

Частково запорозькі клопотання ще весною знайшли відгук у російському уряді. Сенатські розпорядження 23 та 24 березня 1755 р. уряд потім підтвердив указом від 10 квітня. Цими документами наказувалось:"полученные в Малой России хлеб и другой харч и питейные припасы до будущего о том определения в Сечь Запорожскую для собственного Запорожскими козаками употребления, но также и из Сечи Запорожской в Малую Россию собственного их Козаков промыслу всякую рыбу и мягкую рухлядь чрез пограничные таможи пропускать без взятъя портовых и внутренних пошлин"; з солі та

інших товарів наказувалось як і раніше брати мито. Про цей указ Костюрін повідомив кошовому 17 квітня 1755 р. [1;спр. 27,арк. 5-6].

Характерним для цього етапу було намагання російського уряду контролювати запорозький імпорт-експорт. Запорожці повинні були повідомити уряду, на яку суму для Війська з Малоросії привозиться харчових та питних припасів, а також "своих собственных промыслов рыбы и мягкой рухляди в Малую Россию в отпуск с которых Е. И. В... пограничных, таможенных, портовых, и внутренних пошлин брать не укажет" [2;593]. Для цього січовики 1 травня 1755 р. склали список товарів (імпорту-експорту), які, на їх думку, треба було звільнити від мита. Отже, серед імпорту були борошно, пшона, горілка, мед, тканини. В Україну козаки везли рибу, сіль, хутра, коней, рогату худобу [1;спр. 27,арк. 8-9]. Коли справи запорожців дещо просунулись, вони склали новий реєстр імпорту. Додатково козаки потребували заліза, конопляного масла, коров'ячого масла, одягу, тютюну, дьогтю та риболовецьких снастей [1;спр. 27,арк. 58]. Тут слід відзначити культивування у Гетьманщині технічних культур (коноплі, тютюну та ін.), продукцію з яких споживали запорожці. Привертає увагу і факт виготовлення в Україні риболовецьких сіток та забезпечення ними запорозьких рибалок. Все це дає підстави стверджувати про взаємозамінюючий характер економічних стосунків Гетьманщини та Нової Січі.

Додатково уряд прагнув знати, скільки митних зборів стягується із запорозького імпорту-експорту. Так, приписом 17 січня 1756 р. Ро-зумовський наказав скласти відомості: "о привозимых в прошлых годах в Малую Россию запорожскими козаками собственного их промыслу, и покупных в Малой России товарах, сколько в год с оных было в год збора индукты и эвекты..." [5;128]. Таким чином, для прийняття рішення уряд хотів знати запорозький товарообіг. Того ж дня, 17 січня, запорожці повідомляли про деякі рішення російського уряду, зокрема про Указ митному приставу в грудні, щоб на перевозах ні "с кого по Днепру ничего не брато..., а содержат те перевозки из казны государственной. Соли Крымской свободный вывоз узаконен, только с пошлиной по 10 коп. с пуда..." [4; 164]. Нарешті, указом від 10 серпня 1756 р. по пункту, що стосувався торгівлі було наказано: "о неимании на учрежденных от Малороссийской стороны таможенных привозимых из Малой России в Сечю и оттуда в Малую Россию товаров пошлин", а далі було посилення на сенатські розпорядження від 23 та 24 березня 1755 р. [5;137]. Отже, запорожці добились звільнення від мита товарів першої необхідності. І хоч ці розпорядження мали тимчасовий характер і не завжди виконувались, це був крок до певної економічної стабілізації на запорозьких землях.

Наступна депутація, покликана вирішити економічні питання, відправилась до Петербурга в липні 1758 року. їй вдалося добитись відчутних успіхів. Серед таких, підвищення жалування на 2000 крб. Укази від 10 травня 1759 р. та 25 січня 1760 р. завершують другий етап регулювання російським урядом економічних відносин між Гетьманщиною та Новою Січчю. У п. 3 Указу від 10 травня 1759 р. дозволено було, щоб "покупные в Малой России хлеб и другие харчевые и питейные припасы в Сечь Запорожскую для собственного запорожцами употребления, также из Сечи Запорожской в Малую Россию собственного их промыслу рыба и мягкая рухлядь впредь до будущего о том определения пропущены были без взятия портовых и внутренних пошлин" [1; спр. 63,арк. 79]. Нарешті, Указом від 25 січня 1760 р. було вирішено цілий ряд питань, що торкалися торгівлі: "1.3 Малоросії до Січі харчових та питних припасів для власних потреб, одяг та взуття "и на собственный их запорожцев в Коше промысел товары..., в том числе и те кои по большей части бывають привозятся из-за границы с которых пошлина взята будет с привозцов к портам и пограничным таможенным, а именно: сукна, шелковые материи, китайку, снурки, косы, ярь, камфору, галунь, ножи, бритвы... також и запрещенные в отпуск за границу хлеба, бараны и овцы живые, овчины шерсть, сало и масло постное пропускать без взятых всяких пошлин". Ці товари запорожцям не дозволялося везти до Криму і Польщі. З цього пункту витікає цікава пільга для

запорожців - скасування мита на ряд закордонних товарів, призначених для внутрішнього запорозького споживання, бо мито з них брали раніше. Цю позицію слід порівняти з п. 5, де було вказано, що із закордонних товарів, які везли із Запорожжя та які везли через Січ на продаж за кордон, треба було брати мито. У п. 3 дозволялося безмитно провозити рибу, хутра, рогату худобу та "все что есть их запорожского продукта и промыслу". У п. 4 залишалось мито на сіль [1;спр. 63,арк. 133-134].

Відтепер при знятті багатьох обмежень Нова Січ ставала частиною загальноросійського ринку. Це сприяло поживавленню економічних стосунків Запорожжя та Гетьманщини. Але водночас це були і останні здобутки Війська Запорозького; надалі російський уряд вже не приймав законопроектів, які б могли з кращого боку позначитися на запорозькій економіці.

Далі можна проаналізувати дію указу від 25 січня 1760 р. Так, 22 березня 1760 р. маємо "доношення" у Київську Губернську Канцелярію про повернення митних грошей, взятих з Переволоченської та інших митниць з товарів, що провозились з Лівобережжя до Січі [1; спр. 27, арк. 224].

У справі 126 архіву Коша міститься цілий ряд документів, де простежується перелік товарів, які звільнялись від мита при перевезенні їх через Переволоченську, Царичанську та Кременчуцьку митниці. Серед таких: тканини, нитки, масло, мед, цукор, свинець, залізні вироби та ін. [1;спр. 126]. З свого боку купці надавали ярлики, що їх товар був розподілений між козаками. Тобто через Січ далі його не везли. Слід відзначити, що російське керівництво митниць контролювало кількість товарів і суму, на яку вони завозились. Отже, сприятливий митний режим не виключав контролю з боку російської адміністрації запорозького товарообігу.

Характерною рисою цього етапу було неприйняття російським урядом законопроектів, що могли негативно позначитися на запорозькій економіці. Так, у 1759 р. Розумовський подавав проект про заборону запорозьким та правобережним купцям торгувати сіллю в Гетьманщині. Тож бачимо, що українські та запорозькі інтереси не завжди співпадали. У 1760 р. було незадовільнено пропозицію обер-директора митниць Шемякіна про заборону приймати в Січі турецькі, грецькі й інші торгівельні судна, бо ніби-то запорозькі купці не мали капіталів для торгівлі.

Третій етап, що відбувався вже за правління Катерини II, характеризується зміною політичної ситуації. З 1764 р. із скасуванням гетьманства і запровадженням Малоросійської колегії, якій підлягало і Військо Запорозьке, російський уряд майже повністю контролює становище в Гетьманщині та Новій Січі.

У 60-х рр. XVIII ст. уряд прийняв ряд несприятливих для Січі, в економічному плані, законів. Указом від 18 жовтня 1762 р. заборонявся привіз горілки з Польщі до Гетьманщини, Січі та Новосербії [5; 179]. Відтепер Лівобережна Україна ставала монопольним виробником та постачальником горілки. Запорожці вже не мали змоги везти горілку з Польщі. Указом від 7 липня 1764 р. наказувалось видавати жалування Війську Запорозькому мідною монетою. Приводом до цього було названо ніби-то відтік срібних грошей до Криму [5; 179]. Якщо ж додати, що різними указами запорожцям заборонялось торгувати за кримські башлики, то для козаків виходила не вельми сприятлива картина.

У цей період на перший план виходять територіальні питання. У 50-х рр. XVIII ст. під сербські поселення та Новослобідський козакий полк було віддано смугу північно-східних запорозьких земель. До того ж ці землі знаходились якнайдалі від татар і мали всі перспективи економічного розвитку. Новоутворення перешкоджали і стосункам Лівобережжя з Січчю.

Деякі територіальні суперечки намагалися вирішити через гетьмана. Так, 14 серпня 1757 р. кошовий у своїй реляції Розумовському скаржився на коменданта Новосіченського ретраншементу та його підлеглих, які "у пребывающих к Сечи с хлебом и прочими съестными и питейными припасами, всяких купеческих товаров пашпорты собирая и за оные взимают пшено, муку, и от каждого воза по 3,4, и по 5 копеек"[3;299].

Та більших сподівань запорожці покладали на російський уряд. Сусідні поселенці та суперечки з ними були головними проблемами депутатів 60-х рр. до Петербурга. Так, під час відправлення депутатів Чугуєвця до багатьох впливових вельмож були надіслані листи, у яких вказувалось: "... смежные поселенцы и зимовники козацкие завладеть уже допускаются и совсем наши угодия опустошили и нападки чинят..." [1;спр. 115,арк. 18-25]. Ці поселенці заважали і стосункам Гетьманщини та Січі. В іншому листі запорожці скаржились, що Новосербія та слободи чинять перешкоди купцям, що їдуть з хлібом до Січі. [1;спр. 115, арк. 101]. Особливого клопоту запорожцям завдавав командир Новослобідських полків Муравйов, який "сверхопределенной земли Правительствующим Сенатом и отведенной из Запорожской же земли генералом Глебовым им еще верст по 50 и побольше занимает и... от Буга реки до Днепра отрезует самые жилые зимовники Запорожские с реками и угодиями..." [1;спр. і 15, арк. Юізв]. Але з територіальних питань запорожці так і не добились позитивних рішень. Більш того, створення у 1764 р. Новоросійської губернії законодавчо закріпило втрату запорожцями частини земель.

Слід зазначити, що все це відбувалось на тлі загального піднесення запорозької економіки, яку, попри все, повністю російський уряд так і не контролював. Особливо покращилось становище у забезпеченні хлібом. В останні десятиліття існування Січі, у зв'язку з розвитком землеробства у Вольностях, потребу в привозі хліба мали лише ті паланки, де розвивались виключно промисли (Прогноїнська, Бугогардів-ська, Кальміуська) [3;300]. Часто запорожці відправляли хліб до Криму.

Ряд економічних питань підіймався під час скликання Катеринін-ської Комісії 1767-1768 рр. Серед наказів українців та запорожців були і спільні позиції, як то звільнення від мита іноземних товарів та скасування мита на сіль. Привертає увагу той момент, що економічні стосунки Лівобережної України та Січі з сер. 60-х рр. фактично не змінилися. Одних і других тепер більше цікавило вирішення проблем на інших напрямках економічної діяльності.

Отже, третій етап позначився негативними тенденціями у розвитку економічних відносин між Гетьманщиною та Новою Січчю. Це було результатом політичного підкорення Гетьманщини російській короні, в той час як Запорожжя ще зберігало залишки автономії. Лівобережна Україна вже не мала власних економічних інтересів і була підконтрольна російському урядові. Відтак економічні питання, що торкались Гетьманщини та Війська Запорозького, вирішувались безпосередньо російським урядом.

Таким чином, у 40-60-х рр. ХУІІІ ст., поступово відбираючи політичні права Гетьманщини та Нової Січі та контролюючи їх економічні відносини, російський уряд приборкував ці частини імперії. Майже не було питань, які б Лівобережна Україна та Запорожжя могли б вирішити між собою. З часом (Гетьманщина раніше, Нова Січ пізніше) в економічному плані вони стали частиною загальноросійського ринку.

Джерела та література

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. - ЦДІА у м. Києві, ф. 229, оп. 1.
2. Андриевский А. А. Материалы по истории запорожских казаков. ЗООИД, 1886.- Т. XIV
3. Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи існування. - К., 1961.
4. Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. - Ч. 2. - Одесса, 1885.
5. Эварницкий Д. И. Сборник материалов по истории запорожских казаков.-СПб, 1888.